

ӘОЖ 808.1; 82.08; МҒТАР 17.07.29
<https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.06>

Ж. ӘБДИҒАППАРОВА

*филология ғылымдарының кандидаты, ассистент профессор
Назарбаев университеті
(Қазақстан, Астана қ.), e-mail: zhabdigapar@nu.edu.kz*

XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ГЕНДЕРЛІК МӘСЕЛЕЛЕР

Аңдатпа. Әйел тағдыры, әйел құқығы қай заманда да өзекті болған мәселе. Мақалада автор адамзат тарихындағы гендерлік мәселелерге шолу жасай отырып, XX ғасыр басындағы қазақ қоғамында көтерілген әйел мәселесі, оны шешу жолындағы қазақ зиялыларының жасаған еңбектері сол кезеңде жазылған әдеби шығармалар мен публицистикалық мақалалар негізінде әдеби теориялық және тарихи аспектіде талдау жасайды. Қазақ халқы өмірдегі әйел рөлін ерекше бағалаған және сол себепті қыз баланың тәрбиесіне, жүріс-тұрысына, жалпы тірлігіне назар аударып, өмір жолын бағдарлап отырған. Қазақ әйелі ел басына күн туғанда атқа мініп, жауға шауып, даналығымен ел басқарған кездері де болды. Бірақ уақыт өте келе қазақ қоғамында да әйел мәселесі күрделене түсті. XX ғасыр басында қазақ қоғамындағы гендерлік мәселелердің маңызын түсінген алаш зиялылары халықтың санасына әсер ету үшін арнайы мақалалар, көркем шығармалар жазды. Оны баспасөз құралдары арқылы халыққа таратты. Қазақ әдебиетіндегі тұңғыш роман да осы әйел мәселесіне арналды. Әйелдердің азаматтық құқықтары, қоғамдағы орны XX ғасырдың бас кезінде алаш қайраткерлерінің араласуымен оң шешімін таба бастады. Зерттеу мақалада XX ғасыр басында қазақ даласындағы гендерлік мәселелерді көтерген М. Дулатұлының «Бақытсыз Жамал», Ж. Аймауытовтың «Ақбілек» романдары, М. Әуезов, М. Жұмабаев, Н. Құлжанова сияқты алаш зиялыларының публицистикалық мақалалары талдауға алынды.

Бұл мақалада автор XX ғасыр басындағы әйел теңдігі үшін күрес атты күрделі үдерістің пайда болу тегі, қазақ зиялыларының әйелдердің азаматтық құқығын қорғау жолында жасаған нақты іс-әрекеттерін тарихи деректер мен әдеби-публицистикалық шығармаларға сүйене отырып зерттейді, қажырлы күрестің нәтижесі сол кезеңде жазылған шығармалар арқылы дәлелденеді.

Кілт сөздер: қазақ әдебиеті, гендерлік мәселе, әйел тағдыры, әйел құқығы, даналық, қазақ қоғамы.

Zh. Abdigapbarova

*Candidate of Philological Sciences, Assistant Professor
Nazarbayev University
(Kazakhstan, Astana), e-mail: zhabdigapar@nu.edu.kz*

Gender Issues in the Kazakh Literature of the Early 20th Century

---

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Әбдіғаппарова Ж. XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетіндегі гендерлік мәселелер // *Ясауи университетінің хабаршысы.* – 2022. – №4 (126). – Б. 64–78. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.06>

*Cite us correctly:

Abdigapbarova J. XX gasyr basindagy qazaq adebietindegi genderlik maseleler [Gender Issues in the Kazakh Literature of the Early 20th Century] // *Iasauı universitetinin habarshysy.* – 2022. – №4 (126). – B. 64–78. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.06>

Abstract. Women's rights and fate have always been a significant issue. In the article, the author reviews the gender issues in human history and analyzes the literary theoretical and historical aspects of the problem of women in Kazakh society of the early 20th century with the help of Kazakh intellectuals' works which were written to solve the problems of women, and literary works and journalistic articles of that time. The Kazakh people valued the role of women, therefore, paid a lot of attention on the upbringing, behavior of a girl and planned her general life. There were times when a Kazakh woman rode a horse, fought the enemy and ruled the country wisely. But over time, the issue of women in Kazakh society has become more complicated. At the beginning of the 20th century, Alash intellectuals, who understood the importance of gender issues in Kazakh society, wrote special articles and works of art to influence people's consciousness. It was disseminated to the public through the media. The first novel in Kazakh literature was dedicated to the issue of women. Women's civil rights and their place in society began to find a positive solution in the early 20th century with the intervention of Alash activists. In the research article we analyzed M. Dulatuly's «Bakytsyz Zhamal» (Poor Zhamal), Zh. Aimauytov's «Akbiyek» novels, also M. Auezov, M. Zhumabayev, N. Kulzhanova's journalistic articles.

In this article, the author examines the origins of the struggle for women's equality in the early 20th century, and the specific actions of Kazakh intellectuals to protect women's civil rights. The study is based on historical data and literary and journalistic works. The results of the hard struggle is proven by the works written in that period.

Keywords: Kazakh Literature, gender issues, women's fate, women's rights, wisdom, Kazakh society.

Ж. Абдигапбарова

кандидат филологических наук, ассистент-профессор

Назарбаев университет

(Казахстан, г. Астана), e-mail: zhabdigapar@nu.edu.kz

Гендерные проблемы в казахской литературе начала XX века

Аннотация. Судьба женщины, права женщины были актуальны во все времена. Проводя обзор статей по гендерной проблеме в истории человечества, в данной статье автором в художественно-теоретическом и историческом аспектах проведен анализ на основе созданных казахской интеллигенцией той поры художественных произведений и публицистических статей о проблемах женщины в казахском обществе начала XX века и путях их решения. Казахский народ особо ценил роль женщины в жизни и именно по этой причине уделял внимание воспитанию девочки, ее поведению и ее образу жизни, в целом, таким образом направляя на жизненный путь. Когда на родную землю приходила беда извне, казахская женщина верхом на лошади шла на врага, были периоды, когда женщины очень мудро управляли страной. Но со временем проблема женщины становилась все сложнее и в казахском обществе. Казахская интеллигенция, осознавая значимость гендерной проблемы в казахском обществе начала XX века, чтобы повлиять на сознание народа, начала писать специальные статьи и художественные произведения. Их распространяли среди народа через печатные издания. И первый роман в казахской литературе был посвящен женскому вопросу. Гражданские права женщин, ее место в обществе начали решаться при непосредственном участии интеллигенции Алаша в первые годы XX века. В исследовательской статье для анализа взяты произведения интеллигенции Алаша: романы «Бақытсыз Жамал» («Несчастливая Жамал») М. Дулатулы, «Ақбілек» Ж. Аймауытова, публицистические статьи М. Ауезова, М. Жумабаева, Н. Кулжановой, в которых рассматривались гендерные проблемы в казахской степи начала XX века.

В настоящей статье автор исследует рождение сложного процесса борьбы за равенство женщин, конкретные действия казахской интеллигенции в начале XX на пути защиты гражданских прав женщины, опираясь на исторические сведения и художественно-публицистические произведения, результаты упорной борьбы доказываются через произведения, созданные в ту пору.

Ключевые слова: казахская литература, гендерные проблемы, судьба женщины, права женщин, мудрость, казахское общество.

Кіріспе

«Қыз – қонақ», «Қыздың қабағы күлімдесе – құт келеді» дейтін қазақ халқы әйел затын аса жоғары қадірлеп, қыз баланы алақанында аялап, мәпелеп өсірген. Қазақтар өмірдегі әйел рөлін айрықша бағалаған және сол себепті қыз баланың тәрбиесіне, жүріс-тұрысына, жалпы тірлігіне ерекше назар аударып, өмір жолын бағдарлап отырған. Қай кезде болмасын, үлкендер үнемі балаларға кішкене бүлдіршін кезінен бастап анасына, апа-әжелеріне, қарындастарына, басқа да қыз балаларға тиісті құрметпен қарауды, өкпесіне қалмауды, оларға қорғаныш болуды насихаттаған. Сондықтан да қазақ халқы «Қыздың жолы қырық кісінің жолын бөгейді» деп қызға ерекше көңіл бөлуді, тәрбиесіне жіті назар аударуды міндеттеген. Қазақтар қызды еркін өсірді. Оған тарих куә. Қазақ тарихында аты аңызға айналған қаншама қыздарымыз бен аналарымыз соның дәлелі.

Ежелгі эпостық жырлардағы Гүлбаршын мен Құртқа, Ақжүніс пен Назым бейнелері, шежірелі тарихтағы Домалақ-ана, Айша-бیبі мен Абақ-ана, таңбалы тарихтағы Қасым ханның анасы Жаған-бегім ханым, Абайдың анасы Ұлжан, арғы тарихымызда қаншама алыпты туғызған, есімдері сақталмаған әулие аналар, бергі тарихымызда ел билеген Айғаным мен қол бастаған Бопай – қазақ әйелінің асқақ бейнесі. Рас, қазақ әйелі ел басына күн туғанда атқа мініп, жауға шапқан, ақылымен ел басқарған кездері де болды. Иә, сондай болғаны рас, оған жоғарыда аты аталған аналарымыздың жүріп өткен жолы дәлел. Бірақ уақыт өте келе қазақ қоғамында да әйел мәселесі күрделене түсті.

Өкінішке орай, Ресей империясының отаршылдық қамытын киген кезден бастап, қазақ даласында мұсылман діні әлсіреді. Сол кезеңде дінді дұрыс түсінбеген әрі ақылға салып ойлана алмайтын дүмше молдалардың догмалық түсініктері себебінен әйелдер әлсіз, қорғансыз, реті келсе қамшымен сабап алуға болатын, керек десеңіз малға сатып алуға да болатын зат секілді дәрежеге түсті. Әйелдер қауымының құқықтары аяққа тапталды. Әлгінде айтылған «қорғаншы» қорлаушыға, ал әйел қорлық құрбанына айналған көрініс тарихқа таңсық емес. Әйелдің азаматтық құқықтары, оның ер азаматпен теңдік мәселесі тек XX ғасырдың бас кезінде алаш қайраткерлерінің араласуымен оң шешімін таба бастады. Бұл мақала әйел теңдігі үшін күрес атты күрделі үдерістің пайда болу тегін, ондағы қазақ зиялыларының жасаған еңбектеріне тарихи деректер мен әдеби шығармаларға сүйене отырып зерттейді және қажырлы еңбектің нәтижесін сол кезеңде жазылған шығармалар арқылы зерделейді.

Зерттеу әдістері

Зерттеудің негізіне адамзат тарихындағы әйел мәселесіне шолу жасай отырып, қазақ қоғамындағы әйел мәселесі, оның шешу жолындағы алаш қайраткерлерінің жасаған еңбектері әдеби шығармалар мен публицистикалық мақалалар негізінде әдеби теориялық және гендерлік аспектіде талданады. Жұмыс барысында негізінен XX ғасыр басындағы қазақ қоғамындағы әйел мәселесіндегі өзгерістер мен оның тарихи дамуын зерттеуге мүмкіндік беретін тарихи-генетикалық әдіс қолданылады. Сондай-ақ, қазақ қоғамындағы гендерлік мәселелердің тарихи, саяси сипатын ашу үшін сол кезеңде жазылған көркем мәтіндерге гендерлік ұстаным тұрғысынан сараптама жасалып, контент талдау жүргізіледі.

Зерттеу материалдары

Зерттеу барысында ХХ ғасырдың басында қазақ даласындағы әйел мәселесін көтерген Міржақып Дулатұлының «Бақытсыз Жамал», Жүсіпбек Аймауытовтың «Ақбілек» романдары мен қатар Мағжан Жұмабайұлының «Қатын алу, ерге шығу» (1913), Мұхтар Әуезовтің «Адамдық негізі – әйел» (1917), Міржақып Дулатұлының «Әйел теңдігі» (1921), «Сол қыздың атын ұмыттым» (1924), Ә. Бөкейханның «Роман не нәрсе?» (1914) сияқты алаш зиялыларының әдеби-публицистикалық шығармалары басшылыққа алынды.

Сонымен бірге тарихшы Л. Гумилев (Көне түріктер, 1993), Гейнс А.К. (Собрание литературных трудов. Т.1. – СПб., 1897), Ибн Баттута (Дешті-қыпшаққа саяхат) және осы тақырыпта қалам тартып жүрген О.Х. Мұхатова, К.С. Бижигитова сынды зерттеуші ғалымдардың еңбектері назарға алынды.

Мақаламызда ХХ ғасыр басындағы әдебиеттегі гендерлік мәселелерді қарастыруды мақсат тұтқандықтан әдебиеттанудағы гендер мәселесі қаншалықты зерттеліп, зерделенгенін анықтауды жөн көрдік. Қазақ әдебиетіндегі әйел бейнесі, қазақ фольклорындағы әйелдер бейнесі жеке тақырып ретінде зерттелген. Алайда әдебиеттегі гендерлік проблемаларды зерттеу уақыт талабынан туып отыр. Қазақ қоғамындағы әйелдің рөлі, гендерлік мәселелер әлеуметтану, дінтану, тарих, мәдениеттану, педагогика мен психология, лингвистика салалары бойынша зерттеу нысанына алынған, алайда қазақ әдебиетіндегі гендерлік аспект әлі де болса зерттеуді қажет етеді.

Әдебиеттану ғылымына феминизм ХХ ғасырдың жетпісінші жылдары келді. Феминистік әдебиеттің пайда болуына себеп болған жайт – неліктен әйел әрдайым бағынышты өмір сүрген деген сауалға жауап іздеу болды. Феминизм әр кезеңдердегі әйелдердің таным-түсінігінің, талап-тілегінің, талғамының қаншалықты өзгергенін, олардың ер адамдардан ерекшелейтін қасиеттерін бағалап, бағамдайды. Әдебиеттану ғылымында бұл мәселелер көркем мәтіндерде көрініс табады. Көркем шығармалардағы әйел бейнесі, психологиясы, болмыс бітімі, қоғамға қатынасы – түгел дерлік әдебиеттегі феминистік бағыттың зерттеу нысанының назарында қаралатын мәселелер.

Гендер туралы Ж. Лакан [1], М. Фуко [2], Ж. Делез [3], Ж. Дерриданың [4] еңбектерінде, сондай-ақ, Симона Де Бовуардың кеңінен танымал «Екінші жыныс» (Второй пол) [5] атты еңбегінде жан-жақты талданған. Алғашында психоаналитикалық бағытта дамып, уақыт өте модернистік, постмодернистік, постструктуралистік бағытта жалғасқанын жоғарыда аталған еңбектерден көз жеткіземіз.

Гендерлік әдеби зерттеулердің бір бағыты әйелдер шығармашылығын, әйел қаламгер шығармаларын, әсіресе әйел әдебиеттанушылардың шығармаларын, сондай-ақ «әйелдер әдебиетіндегі әйел образдарын зерттеуді» білдіреді. Осы орайда, феминистік ұстанымдағы зерттеушелірі: «Әйелдердің өз дауысы қайда?» – деген сұрақ төңірегінде ізденіс жасады. Джордж Элиот пен Джейн Остин, Уилла Катер мен Эмили Дикинсоннан басқа қандай әйел жазушылар бар? Міне осындай ізденісті Элейн Шоуолтердің әйел жазушылардың тарихын қарастырған «A Literature of Their Own. The British Women Novelists from Bronte to Lessing» еңбегінен көре аламыз [6].

«Әйел» де, «ер» де гендерлік мәселелерге де, көркем шығармалардың авторлығына да қатысы бар. Гендерлік әдебиеттанудың ерекшелігін түсінуге ғалым А.Ю. Большакова алғаш қадам жасағандардың қатарында. Ол феминистік сынның гендерлік анықтамасына сілтеме жасап, гендерлік тәсіл белгілі классикалық мәтіндерді қайта қарауға және жаңаша пайымдауға ықпал етеді деп тұжырымдайды.

А.Ю. Большакованың пайымдауынша, гендерлік мәдени-символдық мәнге ие, бұл ең алдымен дәстүрлі түрде «ер» және «әйел» қағидаларын бейнелейтін архетиптерге байланысты екенін көрсетеді. Мәселен, жыныстық бөлініске еш қатысы жоқ сияқты көрінетін көптеген құбылыстар «еркек» немесе «әйелмен» байланысты. Сонымен бірге, «ер»

дәстүрлі түрде Құдай, шығармашылық, парасаттылық, жарық және т.б. сияқты ұғымдармен, ал «әйелдік» табиғатпен, хаоспен, дәрменсіздікпен, енжарлықпен, бағыныштылықпен, т.б. сәйкес келеді. Осылайша, А.Ю. Большакова қоғам гендерлік иерархияға құрылған деген қорытындыға келеді [7, 144-б.]. Фрейдтің шәкірті, «Әйел психологиясы» (1925) еңбегінің авторы Хелен Дейч әйел психологиясы үшін – тәуелділік пен құрбандық қалыпты жағдай екенін айтады [8].

Демек, XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетіндегі Жамал, Шұға, Қамар сынды әйелдер дәстүрлі қазақ қоғамындағы әйел мінезін ашатын классикалық образдар.

Қазақ әдебиетінде гендерлік мәселелерді алғаш көтерген қазақтың оқыған азаматтары еді. XX ғасыр басында әйелдің азаматтық құқығын қорғап, әйелдердің теңдігін қамтамасыз ету үшін күрескен қазақ зиялыларының мақсаты – Ресейдің отарлық езгісін көріп отырған қазақ халқын азаттыққа ұмтылдыру еді. Олар санасы азат ұрпақты тәрбиелеуші әйел қауымы екенін жақсы түсінді. Сондықтан «қазақ әйелінің басындағы сасық тұман айықпай, халыққа адамшылықтың бақытты күні күліп қарамайды» (М. Әуезов) деп ұғынған қазақ оқыған азаматтары қоғамдағы әйелдің рөлін көтеруге барынша тырысты. Біз мақаламызда XX ғасыр басындағы қазақ қоғамындағы әйел мәселесі көтерілген көркем мәтіндерді сарапқа сала отырып, гендерлік аспектіде қарастыратын боламыз.

Талдау мен нәтижелер

Әйел теңдігі, әйел құқығы ықылым замандардан бері өзекті болған мәселе. Әйел тақырыбы, соның ішінде әдебиеттегі әйел мәселесі мен құқығы өзіндік маңызға ие өзекті тақырып. Әр дін әйелдердің отбасындағы, қоғамдағы орны мен құқықтары жайлы өзіндік ұстанымдарға ие. Адамзат тарихы сан ғасырлардан бері алуан түрлі күрделі жолдармен дамыған болса, әр кезеңде діни ұстанымдар мен қағидалар да әртүрлі болды. Сырттай қарағанда жалпы ұстанымдары ұқсас болып көрінгенімен, іштей әр діннің түрлі мәселеде ерекшеліктері анық көрінеді. Мәселен, әйел адамының орны да әр дінде әрқалай. Ислам діні келгенге дейін бүкіл әлемде әйелдер мен қыз балалар кемсітіліп, адам қатарына қосылмай, көп қорлық көргенін тарихтан білеміз. Әйелдердің арын аяққа таптау, туған әке-шешесінің мұрасынан шектеу сияқты әдеттер араб қоғамында да болған. Ислам дінінің келуімен әйелдер мен қыз баланың отбасы мен қоғамдағы орны белгіленді. Әйелдердің тиісті міндеттері анықталып, ары мен абыройы қорғалды. Пайғамбарымыз Мұхаммед (с.ғ.с.): «Жұмақ – аналардың табанының астында», әрі «Сендердің ең ізгілерің – әйелдеріңмен жақсы мәміледе болғандарың» - деді. Ислам дінінің әйелдерге қамқорлық жасауы – адамзат тарихында елеулі өзгерістерді алып келді.

Себебі, әлемнің өзге елдерінде де әйел мәселесі күрделі, аянышты халде еді. Мәселен, XIX ғасырға дейін Еуропада әйелдердің қоғамдағы рөлі төмен еді, тіпті оларды жан иесі ретінде санамады. Исламға дейінгі қоғамдардағы әйелдің әлеуметтік бейнесі атты мақалада бұл жайында: «Ғалымдар мен философтар әйелдің жаны бар ма, егер бар болса, ол адами жан ба, әлде хайуани жан ба, деген сұрақтың шешімін табуға тырысты» – деп жазады [9, 106-б.]. Демек, өркениетті батыс қоғамында да әйел теңдігі өзекті мәселе болғанын көруімізге болады. Осы мақалада автор ғалым Эволаның еңбегінен: «На Соборе 1555 года обсуждался тезис: «женщины не суть люди...», с поправкой на то, что женщины, конечно люди, но суть в другом смысле» [10, 233-б.] деген пікірін келтіреді. Әйелдерді моральдық тұрғыдан кемсіткен мұндай пікірлерді көптеп кездестіруге болады. Қоғамның осындай теперіштеріне шыдамаған әйелдер қауымы өз құқықтарын қорғау үшін көтерілістер, митингілер, манифестер ұйымдастырды. Әйелдердің өз құқығын қорғау тарихы бірнеше кезеңдерден тұрады. Қазіргі уақытта бұл қозғалыс феминизм деп аталады. Шығу тәркіні Батыс өркениетінен бастау алатын «феминизм» термині «femina», яғни «әйел» деген мағынаны білдіреді. Әйелдердің қоғамдағы құқығының аясын кеңейтіп, рөлін күшейтуді мақсат еткен, сондай-ақ, ерлермен тең құқықты жағдай жасауды талап еткен қоғамдық қозғалыс. Феминизм деген термин алғаш француз философы Шарль Фурьенің еңбектерінде кездеседі.

«Феминизм ұғымын екі түрлі түсінуге болады. Ол, бір жағынан, әйелдердің өз құқығы мен бостандығын қорғау үшін бастаған қоғамдық қозғалысы болса, екінші жағынан, әйелдің қоғамдағы орнын анықтайтын әлеуметтік-философиялық, психологиялық және мәдениеттанулық ілімдердің жиынтығы болып табылады» [11, 2-б.]. Ал түркілердің танымында әйел – отбасының құты, жарығы мен жылуы деп танылған. Түркі дүниесін зерттеген тарихшы ғалым Лев Гумилев өзінің «Көне түріктер» атты еңбегінде: Түркілер әйелдерді сал-серілердей қатты құрметтейтін. Баласы үйге кіргенде, әуелі шешесіне иіліп, тәжім еткен, содан кейін әкесіне сәлем берген. Орхон жазуында да апа-қарындастары қалып қойып, оларға ажал қауіпі төнгенде, Күлтегіннің оларды жанқиярлықпен қорғап қалғаны зор шабытпен жырланды. Түркілерде анасының шыққан тегіне айрықша мән берген, - деп жазады [12, 103-б.]. Түркі халықтарының әйелдерге қарым-қатынасы туралы жағымды пікірлерді басқа да деректерден кездестіреміз. Мәселен, атақты араб саяхатшысы ибн Батута «Дешті Қыпшаққа саяхат» атты еңбегінде: Бұл шаһарларда мен көріп таң қалған нәрселерімнің біреуі – түрік халықтарының әйелдерін ерекше құрметтейтін әдеттері еді. Бұл елде әйелдер еркектерден жоғары тұрады. Мен әмірдің әйелдерін Қырым шаһарынан бастап шыққанда бұған көзім жетті», - деп жазған [13]. Бұл пікірден жалпы түркі әлемі әйел кісіні ерекше бағалағанын, оларға құрметпен қарағанын аңғартады. Қазақ халқын түркі әлемінің бір бөлшегі ретінде қарасақ, мұнда да әйелдердің қоғамда өзіндік орны болғанын көреміз. Қыз-келіншектерге арнап қаншама жыр-дастандар, шығармалар жазылған. Тарихи жер-су атаулары әйел кісінің атымен аталған. Тіпті, бейнелі түрде көкке көтеріп, әйел жаратылысын космогониямен де байланыстыра білген. Бұл нені білдіреді? Әрине әйел жайлы пайымдаулар қазақ дүниетанымының ажырамас бөлігіне айналғанын айқындаса керек. Қазақ даласында әйелдердің қоғамдағы рөлі өткен ғасырлардың өзінде басқа мұсылман елдердегі ахуалмен салыстырғанда біршама прогрессивті, демократиялық талаптарға жақын болғаны байқалады. Қазақ тарихында ақылымен елдің құрметіне бөленіп, ел басқарған әйелдер соның дәлелі. Дәстүрлі қазақ қоғамында әйелдердің орнын даладағы қалыптасқан ру-тайпалық қатынастар, дәстүрлі шаруашылық, ықылым замандардан негізі қаланған діл, салт-дәстүр, әдет-ғұрып ережелері анықтаған. Қыз баланы болашақ ана, бір әулеттің ұйытқысы ретінде санаған, оларды сыйлап, құрметтеген. Қыздың көрікті болып өсуіне, сәні мен салтанатына ерекше мән берген, ол үшін ештеңе аямаған. Белгілі ғалым, этнограф Х. Арғынбаев былай деп жазады: «Сән-салтанат құруға мүмкіндігі бар ірі байларды былай қойғанда, шаруасы өзіне жетерлік орта қазақ отбасының өзі ең алдымен қыз салтанатына көңіл бөлген. Киімнің асылын қыз бала киетін, алтын күмістен жасалатын өте қымбат сәнді әшекейлер де, өте әдемі және қымбат ер-тұрмандар мен жүрісі жайлы жорғалар, әдемі сәйгүліктерді парлап жеккен пәуескелер бойжеткенге арналатын» [14, 84-б.]. Расында да қазақ халқы қыздың тәлім тәрбиесі мен қатар оның әсемдігіне де аса назар аударғаны, оның әдемі боп жүруі әулеттің мақтанышы іспетті еді. Жүсіпбек Аймауытовтың «Ақбілек» романында Ақбілектің әкесі Мамырбайдың қызы жайында мынадай суреттеулер кездеседі: «Жат жұрттық бала ғой, бізбен қанша жолдастығы бар? Оң жақта аз күн тайтандап, дәурен сүрсін!» деген бәйбішесінің тілін екі қылмай, Ақбілегін маңдайға шерткен жан емес еді. Оның тана-моншағына, сән-салтанатына дүние аяған жоқ еді» [15, 130-б.].

Қазақтардың қыз тәрбиесіне ерекше көңіл бөлетінін кезінде көзімен көрген орыс ғалымы А.К. Гейнс бұл жөнінде: «Жены у киргиз приобретаются, как у всех магометан, покупкою, называемою «калым», поэтому родителям тем выгоднее, чем у них более красивых дочерей и нередко случается, что бедные киргизы при помощи своих дочерей не только поправляли свое состояние, но даже и очень богатели. С этой целью в некоторых киргизских семействах для сохранения красоты девушек вошло в обычай до замужества избавлять их от всех тяжелых работ и хлопот, ... хвалить красавиц считается у киргиз

поступком благопристойным, красавицы же, заслужившие общую похвалу, нередко прославляются в степях» деп жазған екен [16, 76-б.].

«Қыз өссе елдің көркі» деп түсінген қазақ халқы қыздың көркімен қоса ақылы мен парасатына да мән беріп, жастайынан еңбекке баулыған. Қызым, саған айтам, келінім, сен тыңда деген қағидамен үй тіршілігіндегі барлық шаруаны атқаруды жастайынан үйреткен.

«Әйелдердің қоғамдағы орны патриархалдық-рулық қатынастарға, ислам дінінің әсеріне байланысты болған. Ғасырлар бойы қалыптасып, дамыған халықтық әдет-ғұрыптар мен салт-дәстүрдің негізінде әйелдердің қоғамдағы рөлі айқындалып, беки түскен» деген тарихшы О. Мұхатованың пікірі орынды [17].

Расында уақыт өте келе қазақ қоғамында да әйел тағдыры, олардың құқықтары жөнінде мәселелер күрделене түсті. Ресей отаршылдығының әсерінен қазақ даласында мұсылман діні әлсіреді. Далада сауаты төмен дүмше молдалар көбейді. Олар әйелдің орны отбасы-ошақ қасы, әйелге білім алудың қажеті жоқ деген сияқты стеротип түсініктер қалыптастырды. Әрі қазақтың ескі әдет-ғұрыптарының да әйел тағдырына кері әсер тиді. Бұл жөнінде Міржақып Дулатұлы: «Ескі hükümet біздің қазақ-қырғызды жүгенсіз етіп, арқасын жауыр, құйрығын шолақ, ерқашты қылса да, hükümet жаласынан аулақ, өзіміздің сүйекке сіңген ескілікті әдет-ғұрпымыздан болған үлкен кемшіліктеріміз толып жатыр. Солардың бірі – әйелді кемдікте ұстау» дейді. Автор қазақтың қалың мал беру салтын сынайды. Қыз бала сол қалың малдың құрбаны болып жатқанына да жаны ауырады «...Қазақ әйелдері мал есебінде көрінуінде шек жоқ», - деп ашына жазады алаш арысы. [18, 32-б.]. Сондықтан да Міржақып Дулатұлы қазақ әдебиетіндегі тұңғыш романын да осы әйел мәселесі тақырыбына арнайды. Жазушының қаламынан туған қазақтың тұңғыш романы «Бақытсыз Жамал» (1910) сол замандағы қазақ ауылының әлеуметтік құрылысын, тұрмыс-тіршілігін шынайы суреттеп, әйел бостандығы, оның азаматтық құқықтары мен теңдігі мәселелерін көтереді. Қазақ әдебиеті тарихындағы алғашқы романның дәл осы тақырыпқа арналып жазылуы сол заманда бұл мәселенің күн тәртібіндегі аса өзекті болғанын аңғартса керек. «Сөз басы» деп аталатын романның кіріспесінде автор – «Мақсаты романның – халық түзетпек, Жазылған еріккеннен ертегі емес», - деп романның басты идеялық мақсатын анық көрсетеді. «Айырсын оқушылар мағынасын, Жай ғана хикая деп қарамасын. Көрген кім шарифаттан деген сөзді, «Қор етіп әйел халқын аямасын» деп жазуы автордың ислам дінінде де әйел адамды қорлауға жол бермейтінін оқырманға ұқтырғысы келеді [19, 7-б.]. Оқиганың бас кейіпкері – тумысынан өзгеше, дарынды, ақылына көркі сай, өнерлі Жамал қыз. Құдайдан тілеп алған жалғыз қызы Жамалды әкесі Сәрсенбай болыстық қызметке қызығып, беделді әрі қу Байжанның ақылсыз баласына атастырып, қызының тағдырына балта шабады. Белгілі әдебиеттанушы Зинойл-Ғабден Бисенғалидің ойынша: «Шығармадағы авторлық концепция Жамалды трагедияға ұшыратқан әлеуметтік күштерді айқындай бейнелеуде» [20]. Расымен де, Жамалдың кеудесінде сөнген от – өз заманындағы сол «әлеуметтік күштердің» қысымына түсіп, теңіне қосыла алмай кете барған мыңдаған қазақ қызының тағдыр тауқыметі. Бақытсыз Жамал романында автор ойран болған қарапайым қазақ қызының тағдыры арқылы ұлттық санадағы өзгерістерге де назар аудартады.

XIX ғасырда Патша үкіметі Қазақ даласындағы бұрыннан қалыптасқан басқару жүйесін өзгертіп, әкімшілік басқару жүйесін, болыстық басқару жүйені енгізді. Бұл жайында арнайы зерттеу жүргізген ғалым Мекемтас Мырзахметұлы: «Бір болыс 12 ауылдан тұрады. Онда 2 мыңға жуық үй болады. Сол 12 ауыл төртке бөлінеді. 4 би болады, 4 ауылнай болады, елубасы, онбасы дегендер болады. 12 ауыл бір рудан болмайды. Міндетті түрде әртүрлі рудан болады. Міне, қазақтар болыс, би, ауылнай, елубасы мен онбасы болуға таласып, өзара қырқыса бастайды», - дейді [21]. Ғалымның пікірінше, қазақ халқын өзара қырқыстыру үшін жасалған патша билігінің бұл жымьсық саясаты өз «жемісін» берді. Билікке таласқан халықтың мінез-құлқы да өзгерді. Әр ру өкілдері өз руынан болыс болғанын қалады, руға бөліну, арыз жазуды білмейтін қазақ бірінің үстінен бірі арыз жазғыш болды, ел ішінде жала

жабу, партияға бөліну, өзара айтыс-тартыс көбейіп кетті. Бұл жайында ақын Сұлтанмахмұт Торайғыров:

Абай тұсы қазақтың бұзылғаны,
Қаралыққа айналып қызыл қаны...
Ақ пейіл бауырмалдық қалып кетіп,
Даланың табиғатын бұзып алған.
Елдігіне, жеріне һәм дініне
Құрылды талай тұзақ, талай қақпан... [22].

Ақынның «Абай тұсы» деп отырғаны сол XIX ғасырдың екінші жартысы. Абай да қазақтың осындай дертке ұшырағанына қатты қынжылды. «Бақытсыз Жамал» романында Сәрсенбай болыстық сайлауда жеңіске жету үшін жалғыз қызы Жамалды құрбан ету себебі осында жатыр. Романда Сәрсенбай бір перзентке зар болып, Жамал қызы дүниеге келгенде қатты қуанады. Жамалды сағынып көрген баласы болғандықтан, ата-анасы әлпештеп өсіреді. Жасы тоғызға келгенше ұл балаша киіндіріп, өз-өздерінің көңілін жұбатып жүрді. Сәрсенбайдың үйіне келген ескіше оқыған молданың айтуымен бай қызы тоғыз жаста балиғ болады, енді Жамалға намаз үйретіп, оқытып, шашын қойыңыз деген кеңес береді. Осы жерде молданың да дүмшелігі анық көрінеді. «... оқытқанда хат жазып кетерліктей оқытпаңыз, хұсуса жәдид молдалардан оқытпаңыз, не үшін десеңіз, олар әуелі дін, иман білгізіп, намаз оқытпай, «Иман шарт, «бәдуәм», «әптиек», «әйжіктерді» былай қойып, орыстарша а, б, т деп орыстың ісін қуаттап, балаңды бұзады, - деді» [19, 11-б.]. Мұндағы хұсуса жәдид деп отырғаны – жаңаша оқу әдісі еді. Бұл жаңа әдіс бойынша мұсылмандық мектептерде оқушылар дін пәндерімен қатар жазу, есеп, жағрапия, тарих, орыс тілі сияқты өмірге қажетті зайырлы пәндер де оқытылатын. Бұл оқу жүйесінің негізін салушы татардың ағартушы ғалымы Исмайл Гаспыралы еді. XIX ғасырдың аяғында бұл оқу жүйесі Ресей империясында тұратын түркі мұсылман халықтарының арасында кеңінен тарай бастаған еді. Қазақ даласында білім алушы оқушыларды көбіне татар, ноғай, башқұрт молдалары келіп оқытатын. Бірақ ескішіл сауаттанған молдалар бұл оқу жүйесін қолдамайтын. «Бақытсыз Жамал» романында да Сәрсенбайға кеңес берген молданың көзқарасынан осыны байқаймыз. Жамалды оқытуға келген Уфа медресесінен білім алған Ғазиз есімді ноғай жігіт жәдидше оқытатын молда еді. Алайда Сәрсенбайдың жәдид оқуы туралы ойын білгендіктен, Жамалды хадимше, яғни ескіше оқытуға келісті. Жамалмен бірге ауыл тұрғындарының балаларынан он шақты шәкірт Ғазиз молдадан білім алмақ болды. Мұғалім қанша ұсұлжәдид тәртібінде оқытқысы келгенімен, балалардың ата-аналары:

- «Молда! Балаларға иман, намаз үйрет, бұрынғы молдалардың оқытқан кітабын оқыт, біздің балаларға сол жетеді, басқалардың керегі жоқ», - дейді [19, 13-б.]. Осы жерде жазушы сол кезеңдегі халықтың сауаты төмендігіне, жаңа нәрсені саналары мүлде қабылдағысы келмейтініне назар аудартады. Алайда Жамал шәкірттердің ішіндегі ең зерегі болғандықтан, анасы Шолпанның рұқсатымен Ғазиз молда Жамалды оңашада хат жаздырып үйретеді. Өйткені Жамалдың анасы Шолпан атақты Жарас молданың қызы, көзі ашық, сауаты бар жан еді. Сондықтан анасы Жамалға ұсұл жәдидпен хат жазуды үйренуіне жағдай жасады. Бас аяғы бес айда Жамал ыждағаты мен өткір зейінінің арқасында хат танып, жазу жазарлықтай деңгейге жетті. Алайда Ғазиз молданың елге қайтатын уақыты жетіп, Жамал оқуын тоқтатты. Ғазиз мұғалім кеткен соң Сәрсенбай тағы молда ұстаймын деп жүргенде қыс болып, ол ойы іске аспады. Оның үстіне адамдардың «Жамалды оқытпай-ақ қой, әйел баласы дәріс айтып, елге бас болмас», - деген сөзіне Сәрсенбай айналып, молда ұстамады. Жамалдың білімін жалғастырмауы қыз баланың сол қоғамдағы рөлінің аса төмен екендігін тағы да дәлелі. Жазушы Міржақып Дулатұлы шығарма арқылы қарапайым халықтың надандық шырғауында қалғанын, оқу-білімді аса қажет етпейтінін, соның нәтижесінде қоғамда ақылға қонымсыз жайттардың орын алып жатқандығын сынайды. Сәрсенбайдың сол

сауатсыздығы, мансапқұмарлығы Жамалдың тағдырын құрбан етті. Билікке қол жеткізу үшін атақты әрі ықпалды бай Байжанмен құдаласуды көздеп, қызына тең емес, ақылсыз таз Жұманға Жамалды атастырды. Қалың малын алды. Шығарманың соңы өзінің сүйгені Ғалимен қосыла алмай арманда кеткен Жамал қыздың топас күйеуі Жұманның қорлығына шыдай алмай, жапан далада декабрьдің рақымсыз боранды түнінде жан тәсілім болуымен аяқталады. Жамалдың қалтасынан шыққан хатында:

Қыздың құны бес байтал,
Сатылып кетті базарға.
Басымнан кешкен уақиға,
Емес пе, лайық жазарға?...
Тоты құс едім бақшада,
Қарақұсқа жем еттің.
Хан қызындай басымды,
Бір жаманға тең еттің.
Ботасыз нардай боздатып,
Мінекей, мені еңіреттің.
Қаһарыңды жіберіп,
Тең құрбымнан кем еттің.
Мұндай зарлы қылғандай

Мен бейшара не еттім?, - деген Жамалдың жоқтау жазылған жыр шумақтары бар еді.

Бұл Жамалдың қыз баланы қорлықта ұстаған сол қоғамға шаққан мұңы еді.

Көріп отырғанымыздай, жап-жас қыздың бақытсыз тағдыры осындай аянышты халде үзілді. Жазушы Жамалдың басынан кешкен бұл оқиғаны кездейсоқ болған оқиға деп қарамайды. Бақытсыз қыздың трагедиясын автор қазақ даласындағы әлеуметтік мәселе дәрежесінде көтеріп отыр. Жамалдың басынан өткен хикая арқылы қазақ қыздарының бас бостандығы, жастардың өз қалауымен өмір сүру қажеттігі жайлы өз ойын анық көрсетеді. Міржақып үшін әйелдің бас еркіндігі болуы, өзі қалған адамымен тұрмыс құрып, өмір сүруіне мүмкіндік алуы ең басты мәселе болатын. Әйелдің құқығын шектеп, арын аяққа таптайтын ескі әдет-ғұрыпқа жан-тәнімен қарсы шықты.

Романда суреттелген ауыл өмірі, тұрмыс-тіршілігі, әртүрлі көзқарастағы әлеуметтік топтар, олардың қарым-қатынастары, жекелеген адамдардың таным-түсініктеріндегі қарама-қайшылықтар, ескі көзқарастарға шырмалған адамдардың талқысына түскен Жамал мен Ғалидың махаббаты, еркіндікке жету үшін жасаған ұмтылыстары романда барынша шынайы суреттеледі. Өкінішке орай ескішіл көзқарастағылар басым түсіп, оқиға трагедиямен аяқталады. Дегенмен білім алумен біршама көзі ашылған Жамал мен көзі ашық Ғали махаббаттары үшін соңына дейін күресе білді. Бұл романның жаңалығы деуге болады. Сол кездегі еркінен тыс атастырылған көптеген қазақ қыздары секілді Жамал «тағдырына мойынұсынған» жоқ. Романдағы Ғали – сол кезеңдегі оқыған, мәдениетті жастардың типтік бейнесі ретінде суреттеледі. Екі ғашық махаббаты мен бас бостандықтары үшін соңына дейін күресті. Алайда басым күш қарсы жақта еді.

Романда сол кезеңдегі адамдардың таным-түсінігі олардың санасындағы қақтығыстар да анық көрінеді. Мәселен, романдағы Байжан бай, оның баласы Жұман, Жамалдың әкесі Сәрсенбай, үлкен анасы Қалампыр – ескішіл сананың адамдары. Оларға адамгершіліктен гөрі байлық, атақ пен мансап құндырақ.

«Бақытсыз Жамал» романы туралы алғаш пікір айтқан Әлихан Бөкейхан еді. 1914 жылы «Қазақ» газетіне «Арыс ұлы» деген бүркеншік есімімен «Роман не нәрсе?» деген өзінің мақаласын жариялады (*Арыс ұлы. «Қазақ», 1914 ж., №48. Орынбор қаласы*). Алаш көсемі өз мақаласында: «Осыдан 150 жыл соң Италия французды билеп тұрған заманда екі тіл қатысып, ортадан дара роман тілі туған. Осы тілмен француз жазушылары сол заманның кемшілігін, таршылығын көрсетіп кітап жазған һәм кітаптарын роман тілімен жазғаны үшін

«роман» деп атаған», - дейді де: «Романның ішкі мағынасы: тіршіліктің жарық һәм күңгірт жағын бейне өзіндей етіп суреттеп, адамның өзіне көрсету. Роман – адамзаттың өмірін, дәуірін бұлжытпай көрсетуші, баға жетпес айна. Романның асыл мақсұды: адамзаттың мінез-құлқын түзетпек, кемшілікті, қараңғылықты адамзаттан қумақ. Мұнан мұрад, ол адам баласына үйретінді үлгі, тәрбие бермек», - деп жазады [23, 254-б.]. Сол кезеңдегі қазақ оқырманы үшін жаңа жанр роман туралы толық мәлімет беріп, әр түрлі мысалдармен ұғындырып, сосын қазақтың тұңғыш романын таныстырады: «Қазақта роман бұрын болған жоқ еді. Біздің арамызда қазақша бірінші роман шығарған Мир Яқұб Дулат. Оның «Бақытсыз Жамал» деген романы 1910 жылы басылып жарыққа шықты... «Бақытсыз Жамалда» қазақтың хазіргі жайынан біразы көрінеді. Мұнда қазақтың қай жерінде болса да, малға қызығып я партияға қызығып қыздарын жастай күйеуге беру жайы бар, ысырапқа ақша шашып, жақынмен араздасу, қызын сүймегеніне жылатып ұстап беру, бұған шыдай алмай қыз теңін көксеп қайғыға бату бар...» [23, 254-б.]. Әлихан Бөкейхан бұл жерде жалпы әдебиеттің адамзат үшін атқаратын қызметі мен рөліне арнайы тоқталып отырғаны бекер емес. Өйткені әдебиет – ұлтты тәрбиелейтін, сананы қалыптастырушы құралдардың бірі. Бұл – шындық! Ал, Ресейдің отаршылдық езгісіне қарсы саналы ғұмыры мен барлық күш-жігерін жұмсаған алаш көсемі өз қазақ халқының көзінің ашық, ұлттық санасының биік болуына жан-тәнімен мүдделі еді. Қазақтың тұңғыш романының авторы М. Дулатұлы да «Мақсаты романның – халық түзетпек, Жазылған еріккеннен ертегі емес», - деуі осыдан болса керек.

«Өз мезгілінің күрделі әлеуметтік-қоғамдық мәселесін көтерген, махаббат бостандығын жыр еткен, жанрлық тұрғыдан қазақ әдебиеті үшін жаңалық болған «Бақытсыз Жамал» прозалық туындысы жиырма бес жастағы Міржақып Дулатов ұлттық рухани тарихында терең із қалдырды, бірінші романшы атанды» - деп баға береді алаштанушы ғалым Рымғали Нұрғали [24].

Расында «Бақытсыз Жамал» романы сол дәуірдің тарихи-әлеуметтік, қоғамдық-саяси шындығын реалистік тұрғыда көркем бейнелеуімен, авторлық идеяның ашық та терең берілуімен өзінен кейінгі қазақ прозасының қалыптасып, дамуына жол ашты, үлгі болды.

Міржақып Дулатұлы қазақ әдебиетінде гендерлік мәселелерді көп көтерген қаламгердің бірі. Публицистикалық еңбектерінде де әйел мәселесін жиі көтерді. Жалпы әйелдердің құқығын қорғау мәселелерін алаш арыстары өз кезеңінде ұдайы көтеріп отырды. Мәселен, Мағжан Жұмабайұлының «Айқап» газетінің 2-санында жариялаған «Қатын алу, ерге шығу» атты мақаласында (1913) да осы жағдай сөзге тиек болады: автор халық көзінің ашылуын, қыз балаға көзқарастың өзгеруін қалайды, қыздың тек ата-ананың шай-суы болып кеткеніне қатты қынжылады.

«Дүниеде қыздан сорлы пенде бар ма,

Пұлындай саудагердің тозғындаған, - [25] деген жолдардан-ақ автордың бұл мәселедегі ұстанымын аңғаруға болады. Сыршыл ақын Мағжан қыз баланы қалауынсыз, сезімсіз неке құру әйел денсаулығына зиян екенін, болашақ ұрпағына да кері әсерін тигізетінін ескертеді. «Құда болып, құдай десіп, бір жасар қызды айттырып қоюды тастаңыз, әйел затын кем көрмей, еркекпенен тең көріңіз! Қатынымыз күң болса, баламыз құл болады. Көрмей, сүйіспей некеленген себепті арада махаббат болмайды. Сол себепті іреніш көбейіп, ауру жайылып, тұқым бұзылып, халықтың құруына себеп болады. Соның үшін бар күшімізбен осы кемшілікті бітіруге ыждаһат қылайық» [25].

Әйелдер құқығының ерлермен бірге тең дәрежеде қорғалуы өзін өркениетті санайтын елдің ең қарапайым негізі, іргетасы десек болады. Мұны қазақтың көзі ашық, көкірегі ояу, елінің болашағына алаңдайтын ұлт қайраткерлері ертеден-ақ білді, түсінді. Әйелдің халі оңалмай, қоғам түзелмейтінін түсінген Мұхтар Әуезов 1917 жылы (небәрі 20 жасында - Ж.Ә.) «Адамдық негізі – әйел» атты мақаласын жазды. «Әйелдің басындағы сасық тұман айықпай халыққа адамшылықтың бақытты күні күліп қарамайды. Яғни, жамағатты аузына

қарататын шешен де, ел қорғаны болар батыр да, халқының мұңын жырлайтын ақын да әйелдің құрсағынан шығып, әйелдің тәрбиесін көреді. Сол себепті әйел адамның жағдайы, қоғамдағы орны түзелмей, ел дамымайды, мәңгі қараңғылық құрбаны болып қала береді. Әйелді қорғай алған ел түбінде бәрін қорғай алады дейді. Өйткені әйелді қорғау, болашақ ұрпағынды қорғау деген сөз. Бүгінгі қыз, ертең бір отбасының келіні, болашақ ана. Жас бала ең әуелі үлгіні өзі шын жүрегімен сүйген кісіден алады. Сүйген адамынан алған үлгі баланың жүрегіне бек орнайды дейді. Мақалада автор осы ойын былай жалғастырады: «Бұған қарағанда біздің ой буынымыз қатпай тұрған бала күнімізде ең әуелі елжіреп сүйетін кісі кім? Ол анамыз... Бұлай болғанда біз адамшылығымызға ірге болатын құлықты әкеміз қандай ғалым болсын, қой сауып, тезек теріп жүрген анамыздан аламыз. Бұлай болғанда өмірінде әділет, мархамет, махаббат деген нәрсенің атын естімеген ананың харекеті үй іші мен от басынан, ғайбат өсектен аспаған анадан ақ жүрек, адал ниетті қамқор жан тууы мүмкін бе?», - деп жазады [26, 7–8-бб.]. Сондықтан М. Әуезов әйел адам да білім алып, қоғамда өз орнын табар болса, ұрпағына да сауатты тәлім-тәрбие береді дейді. Көзі ашық анадан сауатты ұрпақ өсетіні әмбеге аян. Сондықтан М. Әуезов алаш жұртына «Ал, қазақ мешел болып қалам демесең, тағлімінді, бесігінді түзе! Оны түзейім десең, әйелдің халін түзе!» деп жар салды. XX ғасыр басында әйелдердің теңдігі мәселесін алғаш мемлекеттік деңгейде көтеріп, үлкен сынға алған Алаш қайраткерлері болатын. Олар халқымызды ұзаққа созылған ұйқыдан оятқысы келді, надандықтан арылсын деді, Отанымызды өркениетті елдер қатарына қосуға ұмтылды. Ал бұл әйелдердің азаматтық құқықтарының бекітілуінсіз жүзеге аспайтуғын дүние болатын.

Алаш қайраткерлерінің әйел теңдігі тақырыбында қалам тербемені кемде кем еді. Осындай «әлеуметтік әділетсіздік» орнаған қоғамға көңілі толмаған алаш қайраткерлері енді іске кірісті. Әрине әйел теңдігі мәселесін көтеретін көркем шығармалар жазу арқылы көпшілік қауымға әсер ету – қаламгерлер қолданатын қоғамды трансформациялау әдістерінің бірі екені анық. Алайда, алаш арыстары қыз баланың құқығын таптайтын ескі салт-дәстүрлерді жою үшін ресми, мемлекеттік деңгейде әрекет қылу қажеттігін түсінді.

Жалпы XIX–XX ғасырларда әлем бойынша әйелдердің құқығына байланысты жағымды өзгерістер орын алған болатын. Мысалы, АҚШ-та әйел адам толыққанды дауыс беру құқығын 1920 жылы ғана алған, ал ең соңғы болып Сауд Арабиясында әйел адамдар 2015 жылы ғана осы құқыққа ие болды [27]. Бұл үдеріс қазақ қоғамында да қозғалған еді. Әйелдердің теңдік алу мәселесі ресми түрде 1917 жылы Орынборда өткен I Жалпықазақ съезінде бірқатар мәселелермен көтерілген болатын. I Жалпықазақ съезінің тарихи маңызы өте зор. 1917 жылдың 21–26 шілде аралығында өткен Бірінші жалпықазақ съезінде «Алаш» партиясын құру туралы шешім қабылданып, ең өзекті он төрт мәселені қарастырғанда, әйел теңдігі мәселесі де күн тәртібіне қойылды. Саяси аренаға жаңа бой түзеп жатқан партия әйелдердің азаматтық құқығын қорғау жолында арнайы қаулы шығарды. I Бүкілқазақ съезі әйел мәселесі жөнінде былай деп қаулы қабылдады: 1) әйел мен ер адам арасындағы саяси құқықтың тең болуы, 2) күйеуге шығу құқығы әйелдердің өздеріне байланысты, 3) қалың мал жойылсын, 4) молдалардың 16 жасқа толмаған қыздар мен 18 жасқа толмаған жасөспірімдердің некесін қиюына тыйым салынады, 5) неке қию кезінде молдалар екі жақтың: қалыңдық жағының да, күйеу жағының да келісімін алуға тиіс, 6) Жесір әйел күйеуге өз еркімен тиюі тиіс, бірақ тіпті де туыстық байланыс (әмеңгерлік) бойынша емес, 7) екінші әйел алу үшін бірінші әйелдің рұқсатын алу, жеті атаға келмеген жерден қазақ қыз алмасын [28, 49–50-бб.]. Әйелдердің азаматтық құқығын қорғаған «Алаш» бағдарламасында неке қию мен ажырасу молдаларға жай беріле салмаса керек. Мұхтар Құлмұхаммедтің пікірінше «Онда бұл мәселелер қазақ салтының, сондай-ақ мұндай істерді сол салт негізінде шешкен билер сотының ықпалынан құтқарған. Мәселенің бұлайша қойылуы, сөз жоқ, прогресшілдік болатын» [29]. Бұл әрекеттер қазақ қоғамында әйелдің құқығын қорғауға бағытталған алғашқы қадамдар еді.

Қазақстан Орталық Атқару комитеті 1920 жылы қалың малды жою туралы декретке қол қойды. Бұл әйелдің қазақ қоғамындағы әлеуметтік статусын бір сатыға көтерген тарихи жайт болатын.

Дегенмен, заңнамадағы өзгерістер қырдағы қазақ жұртына бірден әсер етпеді, аймақтарда қыздарды еркінен тыс тұрмысқа беру жағдайлары орын алып жатты. Халықтың бұл мәселеге көзқарасын өзгерту үшін көптеген жұмыстар жүргізілуі тиіс еді.

Әйелдерді жаңа өмір салтына шақыру үшін ауыл-аймақтарда арнайы кеңестер құрылып, ағартушылық жұмыстар атқарылды. Жаңа заман туғанын, азаматтық, құқықтық қоғамның белең алып келе жатқанын алаш қайраткерлері көркем шығармалары арқылы да насихаттады. Бұған дейінгі әдеби шығармалардағы әйел бейнесі момын, нәзік, отбасы ошақ қасынан аспайтын жан ретінде суреттелген болса, алаш қайраткерлері жасаған «гендерлік революциядан» кейін бұл образдар жаңаше бейнеге енді, әйел образдары жаңа қырынан таныла түсті. Мәселен, Жүсіпбек Аймауытовтың «Ақбілек» (1927) романындағы басты кейіпкерлердің бейнесі соның дәлелі. Басты кейіпкер тағдыр талқысына түсіп, әділетсіздікке тап болса да, оған мойымай, ескі ұстанымдарға, өмірлік қиындықтарға қарсы тұрады. Азаттық пен теңдікке ұмтылған қазақ қызы ерен еңбектерінің нәтижесінде көкірегі ояу, білім нәрін сусындап, санасы жетілген қуатты әйелге айналады. Автор осы арқылы қазақ қыздарын еркіндікке, азаматтық құқықтарын қорғауға, білім алып, саналы болуға жетелесе, олардың ата-аналарына жаңа заманның туғанын, ендігі ескі әдет-ғұрыптың жақсылық әкелмейтінін, құқықтың қорғалуы заңмен белгіленгенін аңғартқысы келеді.

Міржақып Дулатұлы өзі куә болған оқиғасын 1924 жылы «Еңбекші қазақ» газетіне жариялаған «Сол қыздың атын ұмыттым» атты мақаласында былай деп жазады: «...Қазіргідей заманда бұл аз уақыт емес. Содан бері талай кемшіліктер түзетілді. Бірақ ұлы мақсатты тілектердің бірі – әйел теңдігі әлі де көңілдегідей жүзеге асқан жоқ. Бұған себеп: елдің сүйегіне сіңген ескі әдеттің әлі күштілігі, әйел табының көзі ашылып кетпеуі, бостандық қадірін анық білмеуі, ел ішіндегі соттардың салақтығы-олақтығы, тағы-тағылар. Қара басының бостандығын көксеген әйел жігерлі болса, қазақ ішіндегі соттар қатаң қызметін біліп істеп, жолдан таймайтын болса, әдет-ғұрып қанша күшті болғанымен, жоғалмасқа шарасы жоқ», - деп ескі әдет-ғұрыптың шырмауынан арыла алмай отырған қоғамға ашынады [30]. «Сол жолы бір қыз көрдім», - деп жазады М. Дулатұлы. «Осы қыз 7 аудан сотына арыз береді: ата-анасы жастай қалың мал алып, біреуге атастырып қойғанын, енді бойжеткен соң, күйеуі жаман екенін біліп, оны сүймейтіндігін баяндап, басына бостандық сұрайды. Сот қызды шақыртады. Қыздың әке-шешесі, туысқандары, бәрі шұбырып ере келеді». Қыздың туыстары жабылып «Арыз бергенім жоқ, бұрынғы күйеуіме баруға ризамын», - деп айту керектігін үйретіп, қызға қысым көрсетеді. Қызға туыстары еркінен тыс әрекеттерді жасатып жатқанын түсінген М. Дулатұлы қызды жеке шақырып, өзінен ашық сұрайды. Сонда қыз бәрін мойындап, сотқа басына бостандық сұрап арыз бергенін айтады. Сол жерде Міржақып қыздың басына бостандық әпереді. «Сөйтіп қыз бостандық алды, арманына жетті. Сүйгенімен кетті. Ата-анасын бала қанша жақын көрсе де, қанша сыйласа да, тіршілікте адамның азаттығынан артық ешнәрсе болмайтындығын, ол азаттыққа өзге түгіл, ата-анасы қарсы келсе де, еш нәрсе айырбастамайтындығын осы қыз сол жолы жиналған жұртқа айқын көрсетті», - дейді мақала авторы М. Дулатұлы [30]. Сол кезеңдерде Міржақыпқа өзінің басына еркіндік әперуге көмек сұрап жазған қазақ қыздарының арыздары жиі келетін еді.

Алаш азаматтары ескіні аңсаған кертартпа әдеттерді жақтамай, әйелдерді азаттық жолында барынша қолдау көрсетті. Олардың талпыныстары текке кетпеді, әйелдің әлеуметтік даусы баспасөз арқылы шыға бастады. Осыны қолға алғандардың ішінде сол кезде қаламгерлік қарымы айрықша көрінген Нәзипа Құлжанова, Ғанижамал Дулатова, Сара Ескызы секілді әйел қаламгерлері болатын. Олар қазақ қоғамында кеңінен танымал «Қазақ»,

«Айқап», «Ақжол» газеттерінде мақалаларын, өлең-жырларын, әйелдерге маңызды болар деген ақпаратты жазып отырған. Бұл әрекеттер елдегі әйел қаламгерлер қоғамының, ал кейіннен жеке әйел баспасөзінің қалыптасуына алғышарт болатын. Қазақ әйелдерінің азаттығын, олардың әлеуметтік белсенділігін, жұмыста, білім алуын насихаттаған газет-журналдардан «Теңдік», «Жетісу әйелі», «Әйел бостандығы», «Әйел теңдігі» газет-журналдарын атауға болады. Әйел баспасөзінің даму динамикасы қазақ қыздарының құқықтық қорғалуын нық қамтамасыз ететін дәрежеге жетеді. Осылайша, XX ғасырдың бірінші жартысында әйелдер сөйлеу құқығына, сөз және ой еркіндігіне ие болады. Сол кезде бастау алған әйел баспасөзі жылдар өте қанат жайып, қазіргі кезеңге дейін жетіп, қазақ баспасөзінің дамуына үлес қосып келеді.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, XX ғасыр басында басталған гендерлік теңсіздік Алаш қайраткерлерінің назарында болып, қажырлы еңбектерінің арқасында біршама оң шешімдерін тапты. Олар қаламымен де, ісімен де әйелдердің құқығын қорғауды өздеріне міндет санады. Сол еңбектердің жемісі ретінде қазақ қыздары да білім алуға, қоғамның тең мүшесі ретінде өмір сүруге мүмкіндік алды. Бұл жағынан алғанда көркем әдебиет санаға әсер ететін құрал ретінде өз міндетін жоғары деңгейде атқарды. XX ғасыр басындағы қазақ қаламгерлерінің шығармашылығынан әйел мәселесін көтермегені кемде кем. Мақаламызда солардың бір парасына талдау жүргіздік.

Алайда кеңес өкіметі орнағаннан кейін әйел міндеттері біршама өзгерді. Оны келесі зерттеулерімізде айтатын боламыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Лакан Ж. Инстанция буквы в бессознательном или судьба разума после Фрейда. – М.: Русское феноменологическое общество, издательство Логос, 1997. – 109 с.
2. Фуко М. История сексуальности. – М.: Грунт, 1998. – 280 с.
3. Делез Ж. Логика смысла. Фуко М. *Theatrum philosophicum*. – Москва: Раритет, 1998. – 474 с.
4. Деррида Ж. Шпоры стили Ницше // *Философские науки*. – 1991. – №2. – С. 118–142.
5. Де Бовуар С. Второй пол. Éditions GALLIMARD, Paris, 1949. / Пер. с франц. А. Сабашвикова (т. 1), И. Малахова и Е. Орлова (т. 2). – Москва: Прогресс; СПб.: Алетейя, 1997. – 832 с.
6. Elaine Showalter. *A Literature of Their Own. The British Women Novelists from Bronte to Lessing*. – Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1977. – 384 p.
7. Большакова А.Ю. Гендер // *Западное литературоведение XX в.: Энциклопедия*. – М.: Intrada, 2004. – 144 с.
8. Helene Deutsch. *Psychoanalysis of the Sexual Functions of Women*, Internationaler Psychoanalytischer Verlag, Leipzig/Wien/Zürich, 1925. (Neue Arbeiten zur ärztlichen Psychoanalyse No. 5). Translated to English in 1991. – P. 152.
9. Бағашаров Қ., Шайкенова Р., Табашев Ғ., Тутинова Н. Исламға дейінгі қоғамдардағы әйелдің әлеуметтік бейнесі // *Адам әлемі*. – 2020. – №4 (86). – Б. 104–113.
10. Эвола Ю. *Метафизика пола*. – Москва: Наука, 1996. – 233 с.
11. Қазақстанның ашық университеті. Әдебиет теориясы. Әдебиеттегі феминистік бағыт. [Электронды ресурc]. URL: https://openu.kz/storage/lessons/1949/debiet-teoriyasy-krspе_17_lecture.pdf (қаралған күні 20.04.2022)
12. Гумилев Л. *Көне түріктер*. – Алматы: Білім, 1994. – 480 б.
13. Ибн Баттута. *Дешті-қыпшаққа саяхат (1330-миләді жылы, 730-хижра жылы)*. [Электронды ресурc]. URL: <https://bilim-all.kz/article/9301-Ibn-Battuta-deshti-qypshaqqa-sayahat-1330-miladi-zhyly-730-hizhra-zhyly> (қаралған күні 13.06.2019)
14. Аргынбаев Х. *Семья и быт казахского народа*. – Алма-Ата: Наука, 1979. – 84 б.
15. Аймауытов Ж. *Алты томдық шығармалар жинағы. Т. 2. Романдар*. / Құраст. Н. Қуантаев. – Алматы: Ел-шежіре, 2013. – 384 б.
16. Гейнс А.К. *Собрание литературных трудов*. – Т.1. – СПб., 1897. – 76 с.

17. Мұхатова О.Х. Қазақ қоғамындағы әйел-ананың орны мен рөлі // Вестник ПГУ. – 2010. – №2. Серия Гуманитарная. – С. 31–37.
18. Дулатұлы М. Алты томдық шығармалар жинағы. 3 том. – Алматы: Мектеп, 2013. – 400 б.
19. Дулатұлы М. Оян қазақ! Роман, өлең-жырлар, әңгімелер. – Алматы: Атамұра, 2003. – 192 б.
20. Бисенғали, З. Қазақ прозасы. XX ғасыр басы: Жаңа роман жолында. – Алматы: Арыс. 2010. – 296 б.
21. Мырзахметұлы М. Ұлтты тану рухани кемелдікке сүйенеді. [Электронды ресурс]. URL: <https://ult.kz/post/mekemtas-myrzakhmetuly-ultty-tanu-rukhani-kemeldikke-suyenedi>. (қаралған күні 7.01.2017)
22. Торайғыров С. Айтыс. [Электронды ресурс]. URL: <https://sites.google.com/site/torajgyrov/home/kitaptar> (қаралған күні 20.06.22)
23. Бөкейхан Ә. Шығармаларының 7 томдық толық жинағы. Полное собрание сочинений в 7 томах. V том. – Астана: «Сарыарқа» БҰ, 2010. – 560 б.
24. Нұрғали Р. Бақытсыз Жамал. Әдебиет порталы. [Электронды ресурс]. URL: <https://adebiportal.kz/kz/retailing/view/387> (қаралған күні 17.11.2015)
25. Жұмабайұлы М. Қатын алу, ерге шығу //Айқап. – 1913. – №2. [Электронды ресурс]. URL: <https://uvision.kz/post/314236> (қаралған күні 05.01.2013)
26. Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. Т. 15. – Алматы: Жазушы, 1984. – 328 б.
27. Rich A.K., & Walker K. (2019). Gender Equality: Overview. Salem Press Encyclopedia. [Электронды ресурс]. URL: <https://discovery.ebsco.com/c/r2k2hr/viewer/html/gm4f6or67b> (қаралған күні 05.05.2020)
28. Мартыненко Н. (сост.) Алаш-Орда: Сборник документов. – Алма-Ата: Малое издательство «Айқап», 1992. – 192 с.
29. Құл-Мұхаммед М. «Алаш» бағдарламасы: Қиянат пен ақиқат // Qazaq. 26.02.2019.
30. Дулатов М. Сол қыздың атын ұмыттым // Еңбекші қазақ. – 1924. – №294.

REFERENCES

1. Lakan J. Instanciya bukvy v bessoznatelnom ili sudba razuma posle Freida [The instance of the letter in the unconscious, or the fate of the mind after Freud]. – М.: Russkoe fenomenologicheskoe obshchestvo, izdatelstvo Logos, 1997. – 109 s. [in Russian]
2. Fuko M. Istoriya Seksualnosti [History of sexuality]. – М.: Grunt, 1998. – 280 s. [in Russian]
3. Delez J. Logika smysla [Logic of meaning]. Fuko M. Theatrum philosophicum [The philosophical theatre]. – М.: Raritet. 1998. – 474 s. [in Russian]
4. Derrida J. Shpory stili Nishce [Spurs styles of Nietzsche] // Filosofskie nauki. – 1991. – №2. – С. 118–142. [in Russian]
5. De Bovuar S. Vtoroi pol [Second gender]. Editions GALLIMARD, Paris, 1949. / Per. s franc. A. Sabashnikova (t. 1), I. Malahova i E. Orlova (t. 2). – М.: Progress; SPb.: Aletejya, 1997. – 832 s. [in Russian]
6. Elaine Showalter. A Literature of Their Own. The British Women Novelists from Bronte to Lessing. – Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1977. – 384 p.
7. Bolshakova A.Iu. Gender // Zapadnoe literaturovedenie XX v.: Enciklopediia. – М.: Intrada, 2004. – 144 s. [in Russian]
8. Helene Deutsch. Psychoanalysis of the Sexual Functions of Women, Internationaler Psychoanalytischer. Verlag, Leipzig/Wien/Zürich, 1925. (Neue Arbeiten zur ärztlichen Psychoanalyse No. 5). Translated to English in 1991. – P. 152.
9. Begasharov K., Shaikenova R., Tabashev G., Tutinova N. Islamga deingi kogamdagy ayeldin aleumettik beinesi [The social image of women in pre-Islamic societies] // Adam Alemi. – 2020. – №4(86). – B. 104–113. [In Kazakh]
10. Evola Yu. Metafizika pola [Metaphysics of Gender]. – М.: Nauka, 1996. – 233 s. [In Russian]
11. Qazaqstannyn ashyq universiteti. Adebiet teoriiasy. Adebiettegi feministik bagyt [Literary theory. Feminist trend in literature]. [Electronic resource]. URL: https://openu.kz/storage/lessons/1949/debiet-teoriyasy-krspe_17_lecture.pdf (qaralghan kuni 20.04.2022) [In Kazakh]
12. Gumilyov L. Kone Turikter [Ancient Turks]. – Almaty: Bilim, 1994. – 480 b. [In Kazakh]

13. Ibn Battuta. Deshti Qypshaqqa sayahat (1330-miladi jyly, 730-hijra jyly) [A Journey to Kypchak]. [Electronic resource]. URL: <https://bilim-all.kz/article/9301-Ibn-Battuta-deshti-qypshaqqa-sayahat-1330-miladi-zhyly-730-hizhra-zhyly> (qaralghan kuni 13.06.2019) [In Kazakh]
14. Argynbayev H. Semya i byt kazahskogo naroda. [Family and life of the Kazakh people]. – Almaty: Nauka, 1979. – 84 s. [In Russian]
15. Aimauytov J. Alty tomdyq shygarmalar jinagy [A six-volume collection of works]. – Almaty: El-Shejire, 2013. – 384 b. [In Kazakh]
16. Heinz A. Sobraniye literaturnyh trudov [Collection of literary works]. – T.1. – SPb., 1897. – 76 s. [In Russian]
17. Mukhatova O. Qazaq qogamyndagy ayel-ananyn ornyn men roli [The place and role of the mother in Kazakh society] // Vestnik PGU. – 2010. – №2. Seriya Gumanitarnaia. – C. 31–37. [In Kazakh]
18. Dulatuly M. Alty tomdyq shygarmalar jinagy [Collection of works in six volumes]. T. 3. – Almaty: Mektep, 2013. – 400 b. [In Kazakh]
19. Dulatuly M. Oyan, Qazaq! Roman, olen-jyrlar, angimeler [Wake up, Kazakh! Novel, poems, stories]. – Almaty: Atamura, 2003. – 192 b. [In Kazakh]
20. Bisengali Z. Qazaq prozasy. XX Gasyr Basy: Jana Roman Jolynda [Kazakh prose. The beginning of the twentieth century: On the way to a new novel]. – Almaty: Arys, 2010. – 296 b. [In Kazakh]
21. Myrzahmetuly M. Ultty tanu ruhani kemeldikke suienedi [Recognition of a nation is based on spiritual maturity] [Electronic resource]. URL: <https://ult.kz/post/mekemtas-myrzakhmetuly-ultty-tanu-rukhani-kemeldikke-suyenedi> (qaralghan kuni 7.01.2017) [In Kazakh]
22. Torajgyrov S. Aitys [Poem contest] [Electronic resource]. URL: <https://sites.google.com/site/torajgyrov/home/kitaptar> (qaralghan kuni 20.06.2022) [In Kazakh]
23. Bokeihan A. Shygarmalarynyn 7 tomdyq tolyq jinagy [Complete collection of works in 7 volumes]. T. 5. – Astana: Saryarqa, 2010. – 560 b. [In Kazakh]
24. Nurgali R. Baqytsyz Jamal [Poor Zhamal]. [Electronic resource]. URL: <https://adebiportal.kz/kz/retailing/view/387> (qaralghan kuni 17.11.2015) [In Kazakh]
25. Jumabaiuly M. Katyn alu, erge shygu [Getting married] // Aiqap. – 1913. – №2. [Electronic resource]. URL: <https://yvision.kz/post/314236> (qaralghan kuni 05.01.2015) [In Kazakh]
26. Auezov M. Jyirma tomdyq shygarmalar jinagy [A collection of works in twenty volumes]. T. 15. – Almaty: Jazushy, 1984. – 328 b. [In Kazakh]
27. Rich A.K., & Walker K. (2019). Gender Equality: Overview. Salem Press Encyclopedia. [Electronic resource]. URL: <https://discovery.ebsco.com/c/r2k2hr/viewer/html/gm4f6or67b> (qaralghan kuni 05.05.2020)
28. Martynenko N. (sost.) Alash Orda. Sbornik dokumentov [Alash-Orda: Collection of documents]. – Alma-Ata: Maloe izdatelstvo «Aikap», 1992. – 192 s. [In Russian]
29. Kul-Mukhammed M. Alash bagdarlamasy. Qiyanat pen Aqiqat [Program of Alash: Abuse and Truth] // Qazaq. 26.02.2019. [In Kazakh]
30. Dulatov M. Sol kyzdyn atyn umyttym [I forgot the name of that girl] // Enbekshi Qazaq. – 1924. – №294. [In Kazakh]